
Od przeszłości do teraźniejszości

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

1945–2015

XIX-wieczna kolekcja map topograficznych regionu łódzkiego

Abstract: The XIX Century Collection of Topographic Maps of Łódź Region

The cartographic collection of The Library of Łódź University consists of over 24 thousand items, and was created relatively recently, i.e. after World War II. The maps selected after 1945 constitute the main part of the whole collection, which was gradually growing by means of purchase, gift exchange and legal deposit copies from publishers.

However incomplete, considering the scope of publications, the collection includes numerous topographic maps of the areas of Poland in the XIX century, belonging to Prussia, Austria and Russia. The article mentions the most valuable maps from that period.

Among the XIX century maps are those covering the region of Łódź. They are undoubtedly a valuable part of the national heritage. The collection plays a significant role in regional historical research. Furthermore, as a very rich source of knowledge, it serves a wide range of users, especially those who conduct studies into geographical environment.

253

Kolekcja kartograficzna Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ), licząca obecnie ponad 24 tys. jednostek, jest zbiorem młodym, powstałym po drugiej wojnie światowej, którego racjonalne kompletowanie rozpoczęto w latach pięćdziesiątych. W ramach Oddziału Zbiorów Specjalnych utworzono wówczas Sekcję Kartografii, która planowo zajęła się gromadzeniem, selekcjonowaniem i katalogowaniem dokumentów kartograficznych. Podstawę kolekcji stanowi materiał wybrany po 1945 r. z tzw. zbiorów zabezpieczonych, uzupełniany drogą kupna, wymiany darów oraz zasilany na bieżąco publikacjami egzemplarza obowiązkowego. Przedmiotem szczególnej troski jest kompletowanie XIX-wiecznych map topograficznych regionu łódzkiego. W niniejszym opracowaniu, zgodnie z periodyzacją przyjętą w pracach historycznych, uwzględniono dokumenty kartograficzne wydane w okresie od 1795 r. do zakończenia

---

* Mgr Dorota Bartnik, zastępca Dyrektora Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, Oddział Zbiorów Specjalnych BUŁ.

I wojny światowej¹. Szczegółowej analizie poddano wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich: pruskie, austriackie, polskie oraz rosyjskie, obejmujące swym zasięgiem obszar współczesnego województwa łódzkiego.

Koniec XVIII w. był tragicznym w skutkach okresem dla państwa polskiego, którego terytorium zostało podzielone między trzy państwa zaborcze: Prusy, Rosję i Austrię. Państwa te, po zajęciu nowych obszarów, przystąpiły do opracowania własnych dokładnych map, które były niezbędne do prowadzenia działań wojennych oraz prac administracyjno-gospodarczych. Był to bowiem okres wielkich przemian politycznych i masowych operacji militarnych, wymagających doskonałej znajomości właściwości taktycznych i operacyjnych terenu. W ciągu przeszło 100 lat ziemie polskie, znajdujące się w centrum zainteresowań państw zaborczych, zostały pomierzone ze szczególną dokładnością. Za pracami triangulacyjnymi postępowały szczegółowe zdjęcia terenowe, zagęszczano i udoskonalano osnowę geodezyjną. W drugiej połowie XIX w. do prac pomiarowych wprowadzono kierownicę topograficzną z kołem pionowym i dalmierzem, która umożliwiła dokładniejsze sporządzanie rysunku urzeźbienia powierzchni Ziemi za pomocą warstwic².

254

Mapy wykonane przez państwa zaborcze oraz polskie służby kartograficzne w znacznej części przetrwały do czasów współczesnych i stanowią świadectwo materialnego dziedzictwa kartografii europejskiej. Obejmują one swym zasięgiem terytorium dzisiejszego województwa łódzkiego i stanowić mogą przedmiot zainteresowania szerokiego kręgu specjalistów. Najliczniejszy spośród nich jest zbiór map pruskich, wśród których najstarszą jest mapa Prus Południowych Davida Gilly'ego (*Special Karte von Sudpreussen*). Teren współczesnego województwa łódzkiego znalazł się pod panowaniem pruskim już po II rozbiorze Polski i wszedł w skład nowej prowincji zwanej Prusami Południowymi³. Kwatermistrzostwo pruskie przeprowadziło na tym terenie prace pomiarowe pod kierunkiem Gilly'ego, Crona i Langnera w latach 1796–1800. W ich rezultacie powstało zdjęcie topograficzne w skali 1:50 000, obejmujące 89 arkuszy,

¹ Zob. A. Chwalba, *Historia powszechna: wiek XIX*, Warszawa 2008, s. 10; T. Kizwalter, *Historia powszechna: wiek XIX*, Warszawa 2007, s. 7.

² B. Dzikiewicz, *Topografia*, Warszawa 1960, s. 79.

³ Po 1793 r. obszar współczesnego województwa łódzkiego znalazł się w departamencie piotrkowskim, a od 1796 r., w wyniku zmian administracyjnych, w dwóch departamentach: warszawskim i kaliskim. W 1816 r. przemianowano departamenty na województwa. Część naszego terytorium znalazła się w województwie kaliskim, a reszta należała do województwa mazowieckiego. Sześć lat po powstaniu listopadowym, w 1837 r. przemianowano województwa na gubernie. Po powstaniu styczniowym Rząd Narodowy przywrócił podział na województwa. Stan ten utrzymał się mimo upadku powstania aż do końca 1866 r. zob. J. Dylik, *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971, s. 123–124, 129–132.

które zostało wydane dopiero w 1831 r.⁴, natomiast jego 13-arkuszowa redukcja w skali ok. 1:150 000, znana jako mapa D. Gilly'ego (1748–1808), ukazała się w Berlinie w latach 1802–1803⁵. Dokładność tej mapy jest mała, ponieważ zdjęcie terenowe nie było poprzedzone pomiarami triangulacyjnymi ani obserwacjami astronomicznymi. Wykonano je w terenie wyłącznie przy pomocy busoli. Średni błąd położenia punktu na mapie Prus Południowych Davida Gilly'ego waha się od $\pm 1,4$ km do $\pm 4,2$ km⁶.

Treść mapy wykazuje zróżnicowanie na poszczególnych arkuszach. Przejawia się to w zubożeniu treści na obszarach znajdujących się poza granicami Prus Południowych. Rzeźba terenu przedstawiona jest za pomocą metody kreskowej, ale tylko na dwóch arkuszach (A–I i B–I). Na mapie zaznaczono także lasy, łąki, bagna i trzęsawiska oraz granice departamentów i powiatów, wyróżniając wielkością i krojem czcionki nazwy ich siedzib. Terytorium województwa łódzkiego, należące wówczas do departamentu warszawskiego i kaliskiego, położone jest na siedmiu arkuszach tej mapy (ryc. 1). W zbiorach Biblioteki *Special Karte von Südproussen* występuje w formie atlasu⁷.

Mapa Prus południowych D. Gillego była ostatnią mapą topograficzną wykonaną starymi metodami zarówno pod względem pomiarów jak i sposobu przedstawienia jej treści. W XIX w. uległy zmianie warunki i kierunek prac nad zdjęciami terenowymi; pobieżne pomiary wykonywane za pomocą busoli zostały zastąpione dokładniejszymi instrumentami pomiarowymi. Zdjęcia terenowe zaczęto wykonywać na podstawie punktów triangulacyjnych w ściśle określonym odwzorowaniu.

W 1805 r. Gottlob Daniel Reymann (1758–1832) podjął się opracowania specjalnej mapy topograficznej Europy Środkowej w skali 1:200 000. Zlecniodawcą prac był król pruski Fryderyk Wilhelm III. Zdjęcia terenowe wykonali oficerowie-topografowie sztabu generalnego, wykorzystując w pracy wszystkie wcześniejsze materiały kartograficzne. W 1806 r. ukazały się pierwsze arkusze *Geographische Special-Karte von Deutschland und den angränzenden Ländern*, bo tak nazywała się mapa do 1843 r.⁸

⁴ Mapa przechowywana jest obecnie w Bibliotece Państwowej w Berlinie.

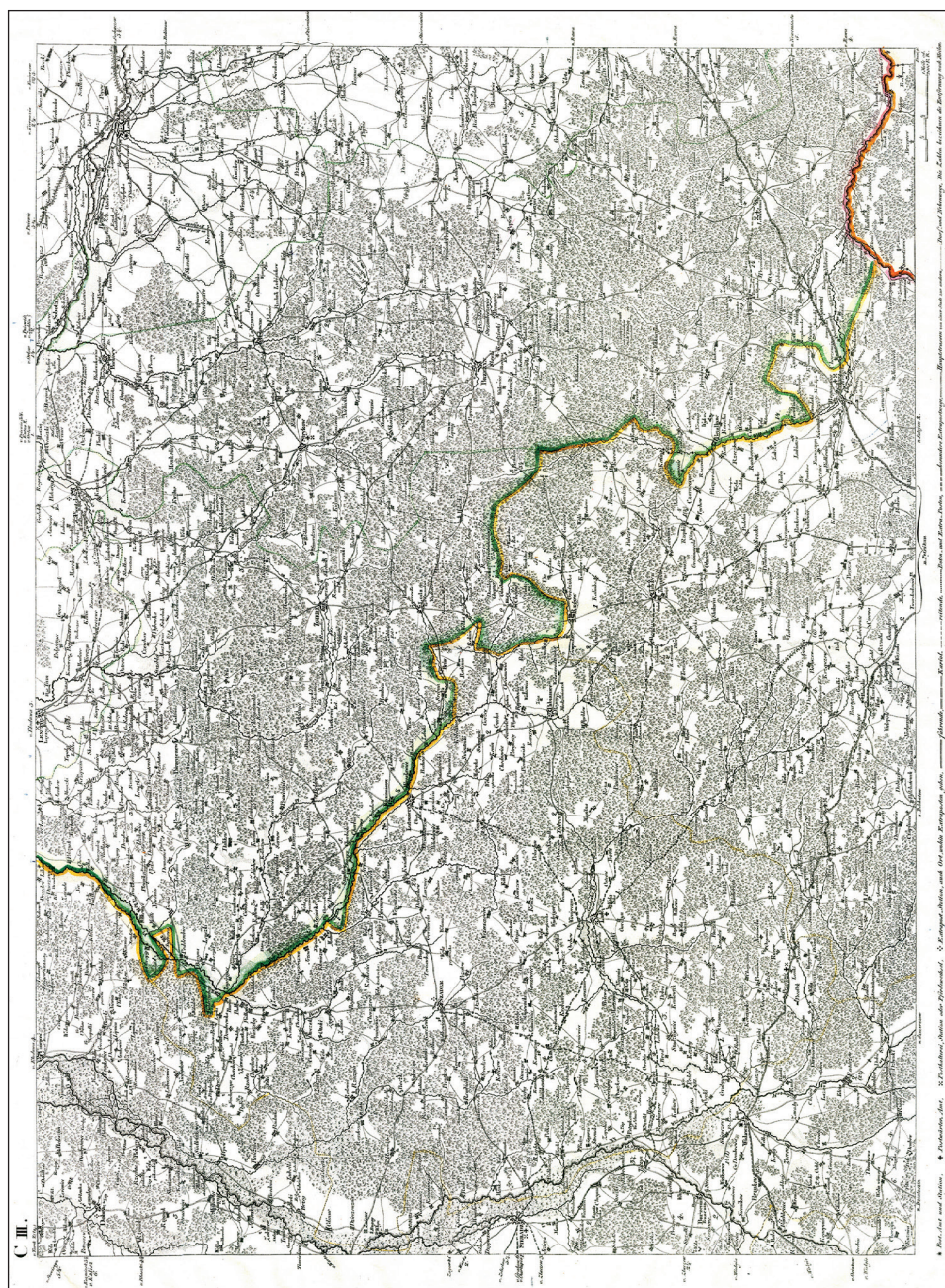
⁵ *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 5: *Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, cz. 1: *Tekst*, oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Wrocław 1983, poz. 33; zob. też. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921, s. 59–60.

⁶ G. Bonatowski, *Działalność Prof. Stanisława Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map z obszaru Polski*, „Prace i Studia Geograficzne” 1995, t. 17, s. 65; zob. też E. Papińska, *Wpływ antropopresji na przemiany środowiska geograficznego województwa łódzkiego (w granicach z lat 1975–1998)*, „Acta Geographica Lodziensia” 2002, nr 81, s. 30.

⁷ Mapa dostępna jest także w wersji cyfrowej w zakładce: Biblioteka Cyfrowa UŁ [<http://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=12>].

⁸ Taki tytuł mapy Reymanna podaje *Centralny Katalog...*, poz. 103.

Ryc. 1. Special Karte von Sudpreussen, ark. C III, sygn. K 159. Foto: A., D. Bartnik

Została ona sporządzona w odwzorowaniu stożkowym prostym, a długość geograficzną mierzono od południka Ferro. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową Lehmana. Od 1844 r. prawa do mapy zakupiła prywatna firma wydawnicza Karola Fleminga z Głogowa. Pod kierunkiem Friedricha Handkego znaczna część arkuszy została wówczas zaktualizowana, zwłaszcza w zakresie linii kolejowych i dróg bitych, bądź opracowana na nowo. Rozszerzono także zasięg mapy po Niemen i Bug na wschodzie oraz zmieniono jej tytuł na *Topographische Special-Karte von G. D. Reymann*⁹. W praktyce jednak używano najczęściej nazwy skróconej: *Reymannische Karte* lub *Reymann's Special-Karte*.

W 1874 r. prawa wydawnicze do mapy nabył pruski sztab generalny. Dalszym jej opracowaniem zajął się Oddział Kartograficzny Königlich-Preussische Landesaufnahme. Od tego czasu mapa nosiła nazwę: *Topographische Special-Karte von Mittel-Europa*. W związku z poszerzeniem zasięgu mapy opracowano nowy skorowidz, zmieniając numerację arkuszy, np. dotychczasowy arkusz nr 116 Łódź otrzymał numer 314, arkusz 98 Łowicz – 285, arkusz 135A Opoczno – 345. Wydawanie *Topographische Special-Karte von Mittel-Europa* zaprzestano dopiero na początku XX w., w wyniku decyzji niemieckiego sztabu generalnego, podjętej ze względu na przestarzałe podstawy kartograficzne. Mimo że mapę drukowano jednobarwnie, dzięki precyzyjnemu rysunkowi i graficznie wyważonym elementom, treść jest dobrze czytelna i estetyczna. Ponieważ była ona wykonywana przez 100 lat, na podstawie różnych materiałów, przy zmieniających się technikach pomiarów i reprodukcji, jej dokładność jest bardzo różna. Średni błąd położenia punktu waha się od ± 120 m do ± 570 m¹⁰. *Spezialkarte Reymanna* uznawana jest za największe dzieło kartograficzne XIX-wiecznej Europy.

Spośród 14 arkuszy *Topographische Special-Karte* pokrywających terytorium województwa łódzkiego w zasobie kartograficznym BUŁ znajduje się 9. Większość z nich to przedruki polskie z lat 20. XX w. Oryginalnymi wydaniem są arkusze: 285 Łowicz, 314 Łódź (*Topographische Special-Karte von Mittel-Europa*) (ryc. 2) oraz arkusz 135A Opoczno (*Reymann's Special-Karte*).

Kolejna mapa pruska *Karte von Ost-Preussen, Lithauen, West-Preussen und dem Netz-Distrikte* Friedricha Bernhardta Engelhardta w skali 1:325 000, ukazała się w 1819 r. w Berlinie nakładem Simona Schroppa. Obejmowała ona wówczas swym zasięgiem obszar Prus oraz znaczną część Królestwa Polskiego, w tym całe województwo płockie, augustowskie oraz fragmenty województw mazowieckiego i siedleckiego. Podstawą opracowania

⁹ *Centralny Katalog...*, poz. 169.

¹⁰ G. Bonatowski, *op. cit.*, s. 75.

mapy była *Karte von Ost-Preussen nebst preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict* w skali 1:152 000, zwana mapą Schröttera-Engelhardta, którą wykonano w oparciu o pomiary triangulacyjne¹¹. Drugie wydanie mapy w skali 1:325 000, rozszerzone do 23 arkuszy, ukazało się w 1835 r. i objęło swym zasięgiem całe Królestwo Polskie, północną Galicję z Lwowem, prawie cały Śląsk oraz północne Czechy. Mapa nosząca również tytuł: *Karte vom Preussischen Staate und dem angränzenden Ländern östlich von Berlin*, była wielokrotnie wznawiana, odbijana z tych samych, systematycznie uaktualnianych płyt aż do 1863 r.¹² Aktualizacji podlegała przede wszystkim sieć osadnicza, komunikacyjna i granice administracyjne, na większości arkuszy zaznaczone kolorem. Treść mapy jest bogata (zastosowano 57 znaków topograficznych) a zarazem czytelna. Rzeźbę terenu zaznaczono metodą kreskową¹³.

Obszar województwa łódzkiego pokrywa 5 arkuszy mapy F.B. Engelhardta, spośród których aż 4 są w zbiorach kartograficznych BUŁ (ark. XI, XVI, XVII, XXI) (ryc. 3). Szczegółowa identyfikacja arkuszy mapy jest utrudniona ze względu na obcięte marginesy, na których zamieszczono m.in. nazwę wydawcy, numer arkusza i datę wydania. Prawdopodobnie jest to jedno z ostatnich wznowień mapy z lat 60. XIX w.

W drugiej połowie XIX w. nastąpiły zmiany w dziedzinie organizacji prac kartograficznych, na które miały wpływ przemiany polityczne i masowe operacje militarne. Wcześniej opracowaniem map, w szczególności zaś map topograficznych, zajmowały się osoby prywatne. Później, gdy okazało się, że prace te wymagają wielkich nakładów finansowych, przejęły je instytucje państwowe, głównie wojskowe¹⁴.

Niemcy, podobnie jak inne kraje europejskie, wzorując się na organizacji Wojskowej Służby Geograficznej we Francji, przeprowadziły reorganizację swoich polowych oddziałów Służby Geograficznej, tworząc stacjonarne komórki Służby Wojskowo-Topograficznej, które od tej pory miały zajmować się opracowaniem map dla potrzeb wojska. Prace te nabrały szybkiego tempa po zjednoczeniu Niemiec w 1871 r. pod rządami kancлера Bismarcka. Zatwierdzono wówczas plan przeprowadzenia triangulacji oraz wykonania zdjęcia terenowego całego obszaru Cesarstwa Niemieckiego. Zadanie to powierzono nowo powołanej instytucji pod nazwą *Königliche-Preussische Landesaufnahme*, która już ok. 1900 r. sporządziła

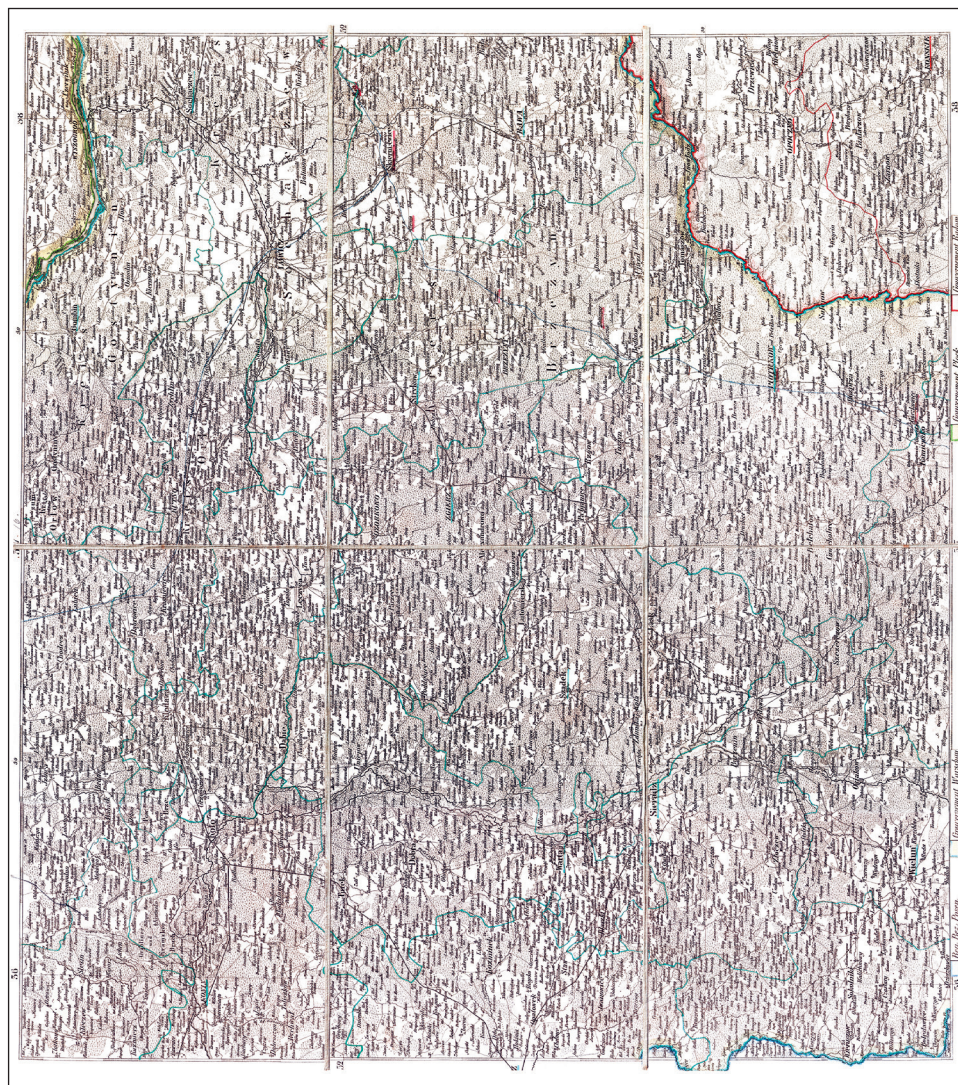
¹¹ *Centralny Katalog...*, poz. 65.

¹² L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej: katalog*, „*Studia i Materiały z Historii Kartografii*” 1997, XVI, s. [15]–28.

¹³ E. Ostrowska, J. Ostrowski, *Ziemia Królestwa Polskiego na mapach Fryderyka B. Engelhardta z lat 1812–1867*, [w:] *Z dziejów Kartografii*, t. X, Warszawa 2000, s. 102.

¹⁴ W. Grygorenko, *Polskie mapy topograficzne na tle kartografii europejskiej – zarys dziejów do końca XIX wieku*, [w:] *Z dziejów Kartografii*, t. X, ..., s. 336.

Ryc. 3. Karte von Ost-Preussen, Lithauen, West-Preussen [...], ark. XVI, sygn. K 20720. Foto: A., D. Bartnik

mapę podstawową w skali 1:25 000 – *Messtischblätter*, obejmującą także Wielkopolskę. Na jej podstawie została opracowana mapa w odwzorowaniu wielościnnym Müfflinga w skali 1:100 000, zwana *Karte des Deutschen Reiches*, w skrócie KdDR¹⁵.

Pierwsze podstawowe wydanie mapy, zwane A, zakończono w 1909 r. i opublikowano je w tonacji czarno-białej techniką miedziorytniczą. Od 1899 r. rozpoczęto druk mapy w kolorze. Wydawano także połączone arkusze mapy w skali 1:100 000, jako mapy specjalne. Łącznie opracowano 674 arkusze¹⁶. Najsłabszą stroną mapy jest niejednolity sposób przedstawiania rzeźby terenu. W wydaniu A zastosowano bowiem metodę kreskową, rezygnując z poziomic. Dopiero w kolejnych wydaniach mapy, początkowo tylko w górach, zastosowano poziomicę jako element uzupełniający kreski. Główny nacisk położono na prawidłowe zaznaczenie sieci komunikacyjnej. Na mapie sygnaturami wyróżniono wiele obiektów o różnym przeznaczeniu, często umieszczając obok nich opis w postaci skrótu literowego, np. tartak – Sägewerk (S.W.), zamek – Schloss (Schl.), nadleśnictwo – Oberforstamt (O.F.). Zaznaczono także granice administracyjne, używając do tego linii przerywanej. *Karte des Deutschen Reiches* stanowi pierwsze jednolite dzieło kartografii topograficznej całego obszaru Niemiec i służy za przykład szczególności i różnorodności informacji, jakie może dawać mapa topograficzna¹⁷. Błąd położenia punktu na mapie Niemiec wynosi średnio ± 200 m¹⁸. Na obszar Polski przypadają w całości lub częściowo 202 arkusze.

261

Terytorium współczesnego województwa łódzkiego obejmują zaledwie 4 arkusze mapy, z których 3 znajdują się w zbiorach BUŁ (ark. 376, 426, 427). Na większości z nich zamieszczono oprócz daty pierwszego wydania także datę druku¹⁹. Na szczególną uwagę zasługuje arkusz Wieleń–427 i Bolesławiec–426, które nie są jednolite pod względem rzeźby. Część arkusza jest oryginalnym zdjęciem mapy, gdzie zastosowano metodę kreskową, natomiast pozostały obszar przedstawiono za pomocą poziomic. Dokonano bowiem rekonstrukcji części arkusza z mapy rosyjskiej w skali 1:84 000 (dwuwiorstówki).

W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej Niemcy, na potrzeby przyszłych operacji wojennych na terenach Rosji Zachodniej, przystąpiły do opracowania mapy w skali 1:100 000, zwanej *Karte des Westlichen*

¹⁵ J. Paślawski, *Mapa topograficzna 1:100 000 Polski zachodniej i północnej, wydana w drugiej połowie XIX wieku*, cz. I, „Przegląd Geodezyjny” 1967, t. 39, z. 1, s. 7–13.

¹⁶ Szczegółowe informacje dotyczące kolejnych wydań KdDR zob.: *Das Reischmat für Landesaufnahme und Seine Kartenwerke*. Berlin 1931; J. Paślawski, *op. cit.*, cz. III, „Przegląd Geodezyjny” 1967, t. 39, z. 3, s. 109–111.

¹⁷ Próba oceny dokładności mapy zob. J. Paślawski, *Mapa topograficzna...*, z. 3, s. 108.

¹⁸ G. Bonatowski, *op. cit.*, s. 84.

¹⁹ Arkusze wyd. A dla terytorium województwa łódzkiego wykonano w latach 1886–1890, zob.: J. Paślawski, *op. cit.*, z. 3, s. 110.

Russlands, w skrócie KdWR. Obejmowała ona swym zasięgiem Królestwo Polskie, część Litwy oraz ziemie zachodniej Białorusi i Ukrainy. Większość arkuszy przygotowano już w 1914 r., pracę tę kontynuowano do roku 1916 z częściowymi uzupełnieniami. Ogółem wydano ponad 300 arkuszy, z których 261 pokrywało tereny Polski. Podział na arkusze zastosowano taki sam, jak w przypadku *Karte des Deutschen Reiches*. Jako materiał źródłowy przy jej opracowaniu wykorzystano głównie mapy rosyjskie w skali 1:84 000 (trójwiorstówki) i 1:42 000 (dwuwiorstówki), stare mapy Reymanna w skali 1:200 000, powiększając je do skali 1:100 000 oraz mapy austriackie w skali 1:75 000, odpowiednio zmniejszone. Rysunek mapy był wskutek tego niejednolity. Arkusze wykonane na podkładzie map rosyjskich miały rysunek bardzo dokładny a rzeźbę terenu przedstawiano za pomocą warstwic. Arkusze wykonane na podstawie mapy Reymanna, ze względu na powiększenie oraz przedstawienie rzeźby terenu metodą kreskową, miały gruby rysunek i były mało czytelne²⁰. Mapa Rosji Zachodniej była podstawowym materiałem kartograficznym, który posłużył państwom centralnym w działaniach operacyjnych w czasie I wojny światowej. Wywarła ona także duży wpływ na kartografię odrodzonej Polski.

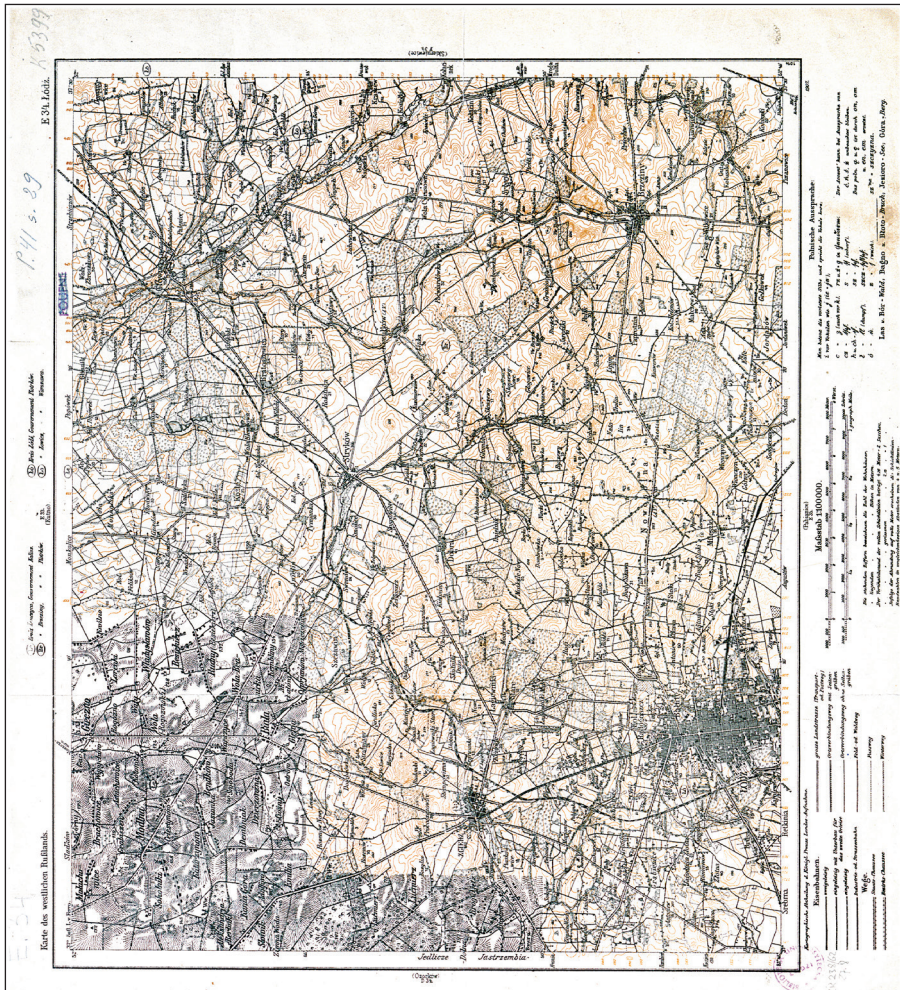
262

Region łódzki pokrywa 31 arkuszy *Karte des Westlischen Russlands*, w tym ponad połowa – 23 arkusze, znajdują się w zasobie kartograficznym BUŁ (ryc. 4). Większość z nich to oryginalne wydania niemieckie z lat 1914–1916. Kilka arkuszy, ze względów praktycznych, zostało wydanych wspólnie (arkusze F–34–35–G–34–35). Nieliczne są kopiami Wojskowego Instytutu Geograficznego z lat 20. XX w. Były one rozpowszechniane przez lokalne księgarnie. Na arkuszu Pabianice (E 35) wydanym przez WIG podano informację, iż był on dostępny w księgarni S. Seipelta w Łodzi. Nie często takie informacje były umieszczane na mapach topograficznych, dlatego warto ją tu przytoczyć.

Kartografia topograficzna zaboru austriackiego ziem polskich, pomimo iż stanowił on odrębność administracyjną, była częścią planowych działań wojskowych monarchii. Dotychczasowe mapy okazały się mało dokładne, a opracowanie nowej, jednolitej i szczegółowej mapy topograficznej było konieczne nie tylko dla potrzeb wojska, lecz także w związku z rozwojem gospodarczym. W 1874 r. rozpoczęto opracowanie podstawowej mapy topograficznej w skali 1:25 000, tzw. *Militär Aufnahmssektionen* w odwzorowaniu wielościennym. Długość geograficzna liczona jest od południka początkowego Ferro²¹. Na podstawie mapy w skali 1:25 000 przystąpiono do sporządzenia tzw. mapy specjalnej, zwanej *Spezialkarte*

²⁰ J. Lewakowski, *Terenoznawstwo i kartografia wojskowa*, Warszawa–Kraków 1920, s. 111–113.

²¹ Południk ten określany jako Ferro austriackie, oddalony był na zachód od południka Greenwich o 17°38'46''.

Ryc. 4. *Karte des Westlichen Russlands*, ark. E 34 Łódź, sygn. K 5399. Foto: A., D. Bartnik

der österreichisch-ungarischen Monarchie w skali 1:75 000. Ukończono ją w 1886 r., ale efekt prac nie był zadowalający, zawierała ona bowiem wiele błędów. W 1887 r., aby wyeliminować niedoskonałości, podjęto prace nad drugim, poprawionym wydaniem mapy specjalnej. Materiałem podstawowym dla tej edycji była prowadzona w latach 1886–1897 reambulacja oryginalnych sekcji zdjęcia, a następnie rewizja terenowa i nowe zdjęcie o podwyższonej precyzji²².

Arkusze mapy specjalnej drugiego wydania drukowano podobnie jak pierwsze, tzn. w kolorze czarnym, stosując heliograviurę z płyt miedzianych na oryginalnym papierze japońskim. Dzięki zastosowaniu wysokiej jakości papieru mapa wyróżniała się ostrością i czystością rysunku. Dla większych nakładów używano techniki litografii. Od 1897 r. zastosowano do druku mapy płyty aluminiowe. Wprowadzono również zmiany w rysunku, redukując częściowo opis i modyfikując sygnatury w celu lepszej przejrzystości²³. W 1912 r., w wyniku zastosowania druku offsetowego, wydano pierwsze kolorowe arkusze Tatr Wysokich i Tarvisio. Od tej pory wiele arkuszy mapy specjalnej ukazało się w odbitkach kolorowych.

Największym mankamentem mapy jest sposób przedstawienia rzeźby. Na arkuszach pierwszego wydania przestawiono ją wyłącznie za pomocą metody kreskowej, w drugiej edycji uzupełniono małą liczbą poziomic, które często rysowano kameralnie na podstawie barometrycznie wyznaczonych wysokości. Z tego względu mapa specjalna, choć sporządzona w dużej skali (1:75 000), nie spełnia wymagań stawianych ówczesnym mapom topograficznym²⁴. Średni błąd położenia punktu na mapie wynosi od ± 130 m do ± 320 m²⁵. Pomimo niedoskonałości wynikających z niedokładności prezentacji rzeźby terenu, jest ona najdokładniejszą mapą dawnej Galicji.

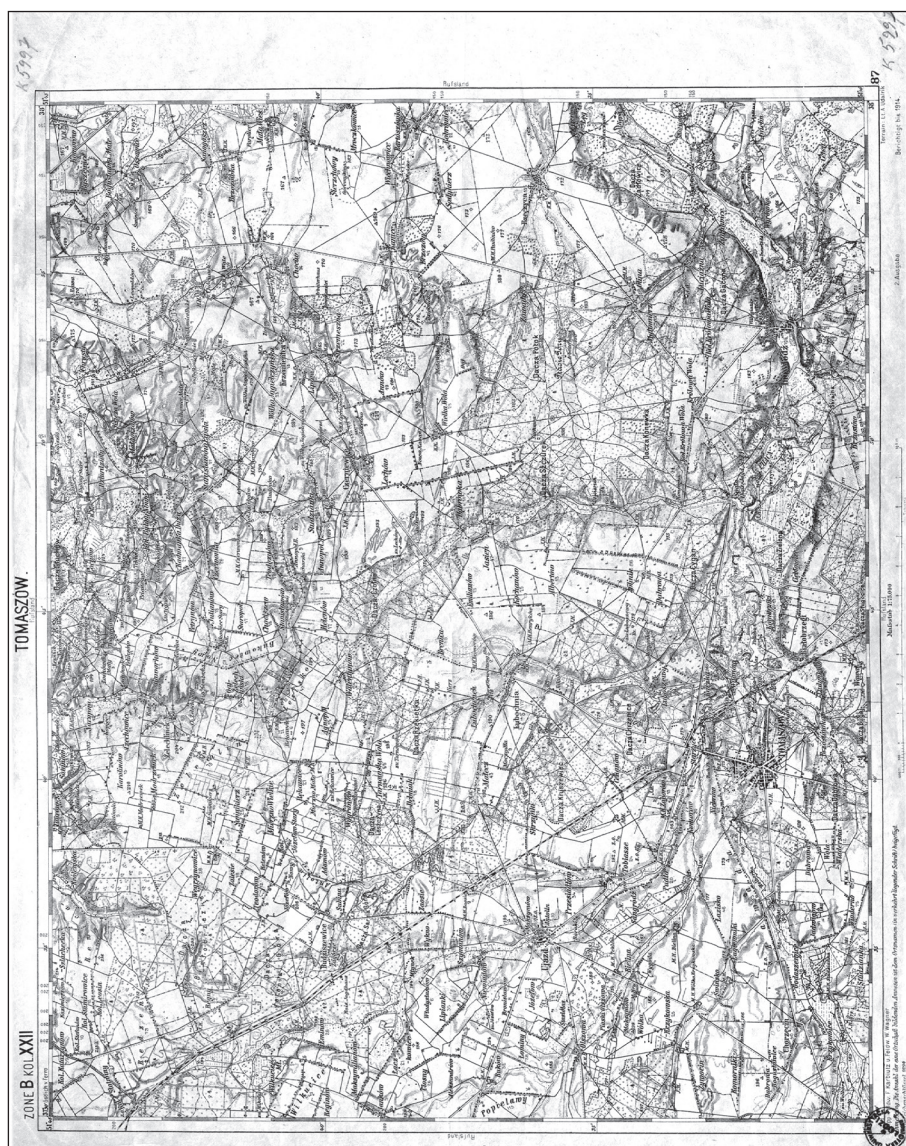
Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie obejmuje swym zasięgiem obszar całego regionu łódzkiego. Spośród 31 arkuszy tej mapy, zaledwie 12 znajduje się w zbiorach BUŁ. Większość z nich jest powiększeniem mapy Niemiec w skali 1:100 000, gdzie rzeźbę terenu przedstawiono za pomocą poziomic. Wyjątkiem są arkusze: 3164–Sochaczew, 3364–Tomaszów Mazowiecki (ryc. 5) i 3365–Nowe Miasto, na których rysunek rzeźby zaznaczono za pomocą metody kreskowej. Wszystkie arkusze,

²² Więcej szczegółów o mapie specjalnej podaje A. Konias, *Kartografia topograficzna...*, s. 26–36.

²³ W pierwszym wydaniu mapy każdy arkusz miał podaną nad górną ramką nazwę główną i liczbę odnośnego pasa i kolumny, np. Zonne – 1, Colonne – XXI Radomsko. Zmian w oznaczeniu mapy dokonano w 1917 r.; nowe sygnatury były już liczbami czterocyfrowymi (arabskimi), pierwsze dwie cyfry oznaczały pas a następne kolumnę.

²⁴ B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974, s. 97.

²⁵ G. Bonatowski, *op. cit.*, s. 83.

Ryc. 5. Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie, ark. 3364 (B XXII) Tomaszów, sygn. K 5997. Foto: A., D. Bartnik

z wyjątkiem wspomnianego wcześniej arkusza nr 3164–Sochaczew (1887), wydano w pierwszej połowie drugiego 10. XX w. W zbiorach kartograficznych BUŁ brak arkuszy pokrywających zachodnie rejony województwa. Najdotkliwiej odczuwany jest brak arkuszy: 3262, 3263 i 3362, na których znajduje się miasto Łódź – stolica regionu.

Cennym materiałem kartograficznym jest także austriacka mapa generalna w skali 1:200 000 (*Generalkarte von Mitteleuropa*), obejmująca prawie całość ziem polskich. Redakcyjne prace przygotowawcze nad mapą rozpoczęto w Wojskowym Instytucie Geograficznym w Wiedniu w 1879 r. Pierwsze arkusze mapy wydano w roku 1889. Cała mapa miała składać się z 282 kolorowych arkuszy, z których do 1905 r. wydano 266²⁶.

Mapę Generalną w skali 1:200 000 wykonano w odwzorowaniu wielościennym. Obejmuje ona osiem arkuszy mapy specjalnej w skali 1:75 000 i ma kształt, wydłużonego w kierunku południkowym, symetrycznego trapezu. Podstawą opracowania *Generalkarte von Mitteleuropa* na obszarze cesarstwa były mapy wykonane na podstawie zdjęć: „Józefińskiego” i „Franciszkowskiego”²⁷. Dla pozostałych obszarów, nie należących do Austro-Węgier, podstawę opracowania stanowiły najnowsze dostępne wówczas mapy, jak: *Karte des Deutschen Reiches 1:1:100 000*, *Wojenno-topografischeskaâ karta evropejskoj Rosii 1:126 000*, *Topographische Karte der Schweiz 1:100 000* i inne.

Treść mapy jest bogata a zarazem czytelna i estetyczna. Rzeźbę terenu przedstawiono zmodyfikowaną metodą Lehmana. Rysunek rzeźby uzupełniają punkty wysokościowe. Przez wiele lat mapa ta uznawana była za najlepszą średnioskalową mapę Europy Środkowej. Błąd położenia punktu na mapie generalnej jest niewielki i wynosi od ± 133 m do ± 306 m; z całą pewnością mogła służyć celom wojskowym i administracyjnym²⁸. Terytorium województwa łódzkiego obejmuje 6 arkuszy *Generalkarte von Mitteleuropa* i wszystkie one znajdują się w zbiorach BUŁ (ryc. 6).

W pierwszej połowie XIX w. polska kartografia miała znaczne osiągnięcia. Było to dużą zasługą kartografów wojskowych, zorganizowanych od 1815 r. na wzór armii rosyjskiej w Kwatermistrzostwie Sztabu Generalnego, którzy przejęli dobre tradycje kartografii francuskiej. W 1822 r. rozpoczęto zdjęcie terenowe kraju w skali 1:42 000 (dwuwiorstówka) oraz przeprowadzono rzadką sieć triangulacyjną. Na ich bazie powstała pierwsza szczegółowa mapa ziem polskich, zwana *Topograficzną Kartą Królestwa Polskiego* w skali 1:126 000. Za osie współrzędnych siatki kartograficznej

²⁶ A. Konias, *XIX-wieczne mapy Ziem Polskich w Zbiorach Kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego*, [w:] *Z Dziejów Kartografii*, t. XII, ... s. 210.

²⁷ Szczegółową analizę tych map wraz z określeniem ich dokładności przeprowadził A. Konias, *Kartografia...*, s. 120–191.

²⁸ G. Bonatowski, *op. cit.*, 73, 83.

Ryc. 6. *Generalkarte von Mitteleuropa*, ark. 37–52 Łódź, sygn. 5063. Foto: A., D. Bartnik

przyjęto południk przechodzący przez Warszawę²⁹ i równoleżnik 52° szerokości geograficznej północnej. Przy pomocy linii prostych równoległych i prostopadłych do południka zerowego podzielono obszar królestwa Polskiego na prostokąty, uzyskując 59 arkuszy mapy³⁰.

Do wybuchu powstania listopadowego wydano 27 sekcji zdjęcia, a 8 kolejnych było rozpoczętych. Po 1831 r. prace nad mapą przejął rosyjski korpus topografów pod kierunkiem gen Karola Richtera. Opracowanie pozostałych arkuszy trwało 7 lat. Mapa kwatermistrzostwa ukazała się w 1843 r. Tytuł dzieła podano w 3 językach: rosyjskim, polskim oraz francuskim, podobnie jak legendę. Poszczególne sekcje, opisane wyłącznie po polsku, były rytowane w miedzi przez Karola Fryderyka Mintera i wydawane w Warszawie.

W stosunku do skali, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* jest bardzo bogata pod względem treści, a dzięki delikatnemu rysunkowi, dokładna, przejrzysta i czytelna. Najsłabiej opracowanym elementem mapy jest rzeźba terenu, którą przedstawiono za pomocą metody kreskowej Lehmana. Średni błąd położenia punktu na mapie Kwatermistrzostwa wynosi ± 750 m i jest znacznie większy od rosyjskiej „trzywiorstówki”³¹. *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, pomimo iż nie jest w pełni dziełem rąk polskich, stanowi pomnik polskiej kartografii wojskowej. Początkowo była ona tajna i pilnie strzeżona przez Rosjan. Odtajniono ją dopiero w 1857 r. i dopuszczono do druku. W Bibliotece UŁ *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* znajduje się w postaci reprodukcji, którą wykonała Biblioteka Narodowa w 1978 r. Obszar województwa łódzkiego pokrywa w całości lub częściowo 14 arkuszy tej mapy (ryc. 7).

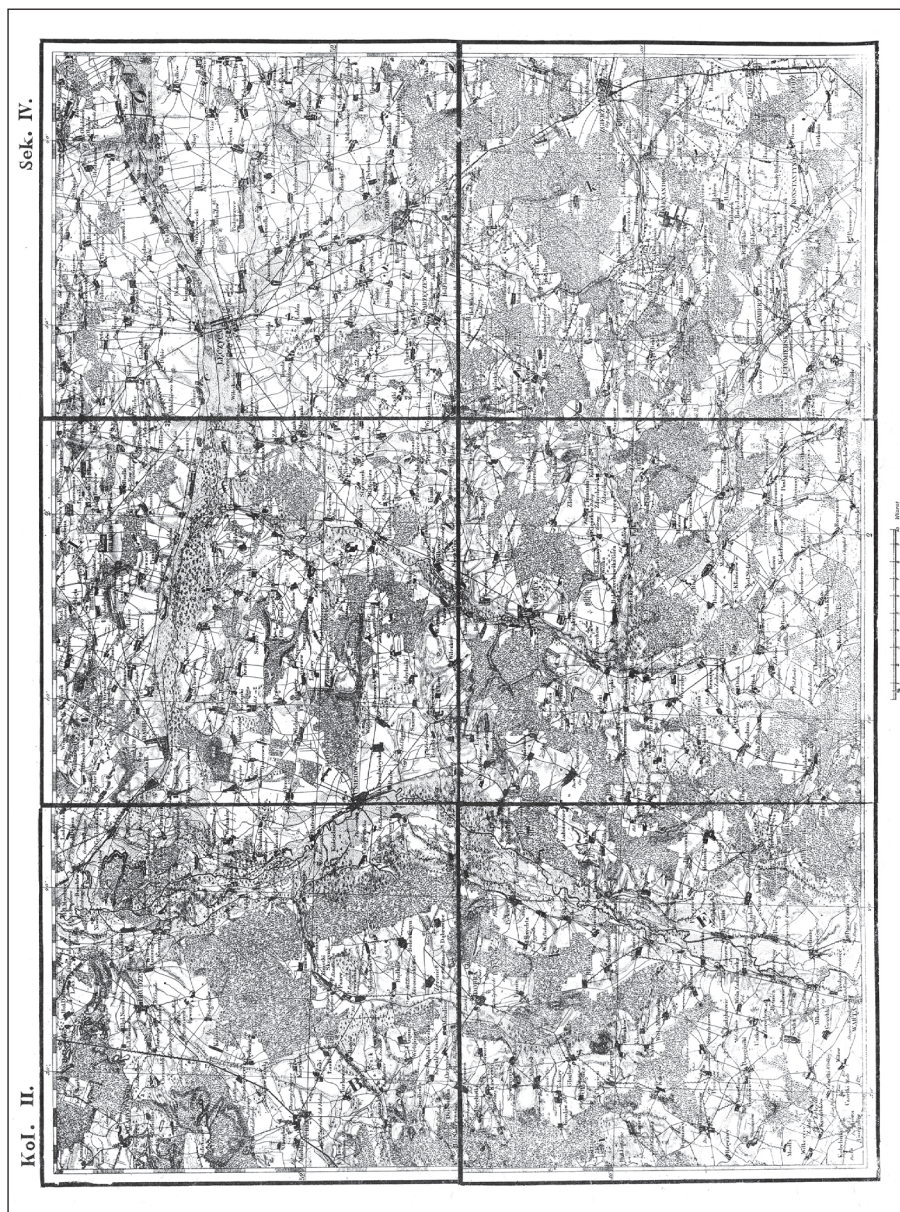
Działalność kartograficzna Rosji na terenie ziem polskich miała szczególne znaczenie z uwagi na jej związek z kartografią wojskową Królestwa Polskiego. Od 1896 r. prace topograficzno-kartograficzne przejęło od Kwatermistrzostwa „Depo Kart”. Instytucja ta przeprowadzała także pomiary i szkoliła kadry. Dla obszaru Królestwa Kongresowego Rosjanie, pod kierunkiem Karola Tennera, wykonali triangulację w latach 1845–1889, a w okresie późniejszym zdjęcie terenowe w skali 1:42 000. Posłużyło ono do opracowania mapy topograficznej, zwanej „trójwiorstówką” w skali 1:126 000. Rosjanie przy jej wykreślanu wzorowali się na *Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego* i francuskiej mapie *Carte de l'Etat Major* w skali 1:80 000³². Mapa ta stanowiła kontynuację na zachód nowej wojskowej to-

²⁹ Południk ten jest oddalony o 38°50' na wschód od Ferro.

³⁰ W. Grygorenko, *op. cit.*, s. 33–35; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, „Zabytki Polskiej Kartografii” 1978, z. 1.

³¹ S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności map z XVII, XVIII, XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne” 1995, t. 17, s. 107.

³² B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 173; zob. też G. Bonatowski, *op. cit.*, s. 69.

Ryc. 7. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Kol. II Sek. IV, sygn. K 6025. Foto: A., D. Bartnik

pograficznej mapy Rosji (*Voenno-topografičeskaja karta evropejskoj Rosii*). Wybuch powstania styczniowego w 1863 r. spowodował wstrzymanie prac nad mapą na 2 lata.

W 1870 r. na znacznej części obszaru Królestwa Kongresowego przeprowadzono rekonesans topograficzny, którego celem było naniesienie zmian, jakie zaszły od czasu wykonania zdjęć. Aktualizacja mapy dotyczyła przede wszystkim granic administracyjnych³³ i klasyfikacji miejscowości, w związku ze zmianą statusu kilkuset miast na osady wiejskie. Obszar Królestwa Polskiego został objęty 53 arkuszami „trójwiorstówki”. Pierwotnie mapa miała być wydana w języku polskim, ale po powstaniu styczniowym władze rosyjskie odstąpiły od tego projektu i gotowe płyty zastąpiono nowymi z nomenklaturą rosyjską³⁴. Opracowanie mapy zakończono w 1875 roku, a jej wydanie nastąpiło dwa lata później. Mapa obejmująca Królestwo Kongresowe nosiła nazwę *Wojskowo-topograficzna mapa warszawskiego okręgu wojskowego (Voenno-topografičeskaja karta varšavskogo voennogo okruža)*. „Trójwiorstówka” została odbita w kolorze czarnym. Rzeźbę terenu przedstawiono kreskami według skali Lehmana, z bardzo rzadko naniesionymi punktami wysokościowymi. Średni błąd położenia punktu na mapie jest niewielki i wynosi od ± 100 m do ± 200 m³⁵. Niestety treść mapy jest słabo czytelna z powodu złej jakości odbitek, które były sporządzone na podstawie pośpiesznie wykonanych płyt.

Spośród 11 arkuszy pokrywających obszar województwa łódzkiego, 7 znajduje się w zbiorach BUŁ (ryc. 8). Na marginesach wszystkich arkuszy, będących w posiadaniu Sekcji Kartografii, zamieszczono nazwy guberni i daty rekonesansu topograficznego na obszarze regionu łódzkiego (1872–1874), który był podstawą kolejnej edycji mapy. Ze względu na częściowo obcięte marginesy, tylko niektóre arkusze zawierają informacje o dacie druku (1909 lub 1914).

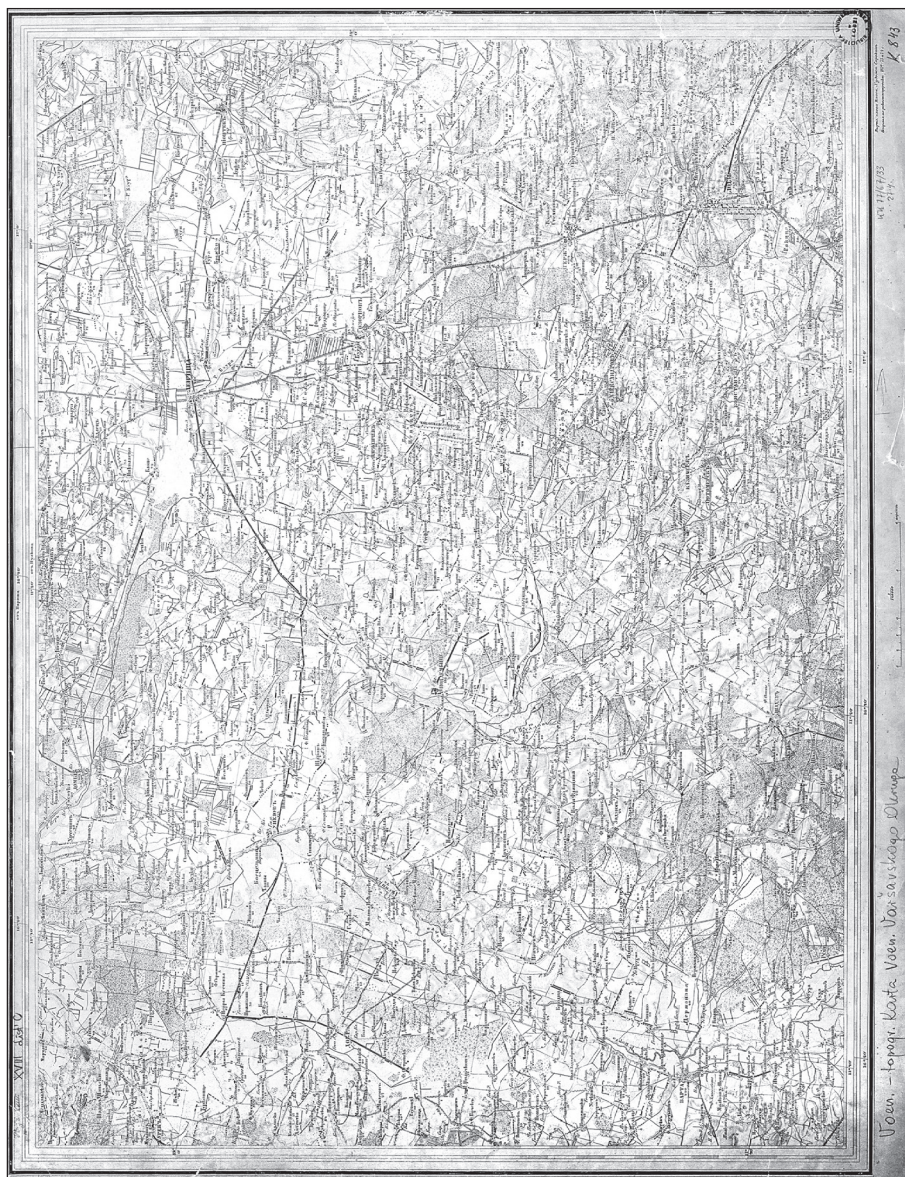
Wiek XIX ze względu na prowadzone wojny i zmiany terytorialne, stanowił okres szczególnego nasilenia w Europie prac topograficznych. Potrzeby armii stały się podstawą prac geografów, kartografów i inżynierów.

³³ Zmiany administracyjne nastąpiły pod koniec 1866 r. Zamiast województw wprowadzono gubernie, których liczbę zwiększono dwukrotnie w stosunku do stanu z 1845 r. Ziemie dzisiejszego województwa łódzkiego znalazły się wówczas w granicach guberni kaliskiej, piotrkowskiej, warszawskiej i radomskiej; zob. *Mapa Królestwa Polskiego pod względem jeograficznym, administracyjnym, duchowym, naukowym, sadowym i przemysłowym ułożona na zasadzie źródeł urzędowych przez M. Nipanicza i poprawiona na 1870 r.: 1:504 000*. [Warszawa] 1870; J. Dylik, *op. cit.*, s. 131–132.

³⁴ *Centralny katalog...*, poz. 170; zob. też B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 187–188.

³⁵ G. Bonatowski, *op. cit.*, s. 83.

Ryc. 8. Woenno-topograficzeskajaâ karta warszawskiego voennogo okruga, ark. XVIII C, sygn. K 843. Foto: A., D. Bartnik

rów wojskowych, których zadaniem były pomiary terenu i przygotowanie dokładnych map. Bez wiedzy o obszarze działań i znajomości mapy trudno było prowadzić walkę zbrojną w terenie. Dlatego też zaopatrzenie armii w dokładne mapy wraz z uzupełnieniem tych danych o syntezę dotyczącą stosunków politycznych, ekonomicznych i demograficznych, stało się niezbędnym elementem prowadzenia wojny³⁶.

Obecnie, XIX-wieczna kartografia szczegółowa ziem polskich, przechowywana w zbiorach Biblioteki UŁ jest podstawowym źródłem informacji w badaniach regionalnych i stanowi niewątpliwie część dziedzictwa narodowego. Odgrywa ważną rolę nie tylko w studiach historycznych, lecz znajduje także bardzo wielu użytkowników, przede wszystkim wśród osób zajmujących się badaniami zmian środowiska przyrodniczego, infrastruktury społecznej i technicznej.

Bibliografia

- Aksamitowski A., Augustyniak J., *Obszar Królestwa Polskiego w wybranych studiach wojskowo-geograficznych*, [w:] *Z dziejów Kartografii*, t. X, Warszawa 2000.
- Bonatowski G., *Działalność Prof. Stanisława Pietkiewicza w zakresie badania dawnych map z obszaru Polski*, „Prace i Studia Geograficzne” 1995, t. 17.
- Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce, z. 5: *Wielookuszkowe mapy topograficzne ziem polskich 1576–1870*, cz. 1: *Tekst*, oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Wrocław 1983.
- Chwalba A., *Historia powszechna: wiek XIX*, Warszawa 2008.
- Dylik J., *Województwo ze stolicą bez antenatów*, Łódź 1971.
- Dzikiewicz B., *Topografia*, Warszawa 1960.
- Grygorenko W., *Redakcja i opracowanie map ogólnogeograficznych*, Warszawa 1970.
- Kizwalter T., *Historia powszechna: wiek XIX*, Warszawa 2007.
- Konias A., *XIX-wieczne mapy Ziem Polskich w Zbiorach Kartograficznych Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. XII, Warszawa 2000.
- Konias A., *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000.
- Krassowski B., *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974.
- Krassowski B., *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978.
- Lewakowski J., *Terenoznawstwo i kartografia wojskowa*, Warszawa 1920.
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa. Zarys historyczny*, Warszawa 1921.
- Ostrowska E., Ostrowski J., *Ziemie Królestwa Polskiego na mapach Fryderyka B. Engelhardta z lat 1812–1867*, [w:] *Z dziejów Kartografii*, t. X, Warszawa 2000.
- Papińska E., *Wpływ antropopresji na przemiany środowiska geograficznego województwa łódzkiego (w granicach z lat 1975–1998)*, „Acta Geographica Lodziensia” 2002, nr 81.

³⁶ Szerzej o znaczeniu map do celów wojskowych w XIX w. zob. A. Aksamitowski, J. Augustyniak, *Obszar Królestwa Polskiego w wybranych studiach wojskowo-geograficznych*, [w:] *Z dziejów Kartografii*, t. X. ... s. [113].

- Pasławski J., *Mapa topograficzna 1:100 000 Polski zachodniej i północnej, wydana w drugiej połowie XIX wieku*, „Przegląd Geodezyjny” 1967, t. 39.
- Pietkiewicz S., *Analiza dokładności map z XVII, XVIII, XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne” 1995, t. 17.
- Das Reichsmat für Landesaufnahme und Seine Kartenwerke*, Berlin 1931.
- Szaniawska L., *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815–1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii” 1997, XVI.
- Tooley R. V., *Tooley's dictionary of mapmakers*, New York 1979.

Dynamika systematycznego wzrostu, nowoczesna przestrzeń intelektu, labirynt znaków, magia zaangażowanych w swoją pracę ludzi z pasją – to tylko kilka haseł, które przychodzą na myśl, kiedy chcemy przywołać nazwę Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego i 70 lat jej historii. Łódź przed dwoma wiekami powstawała z tradycji niejednorodnych, i podobnie powstawał – jako mozaika różnych treści intelektualnych – Uniwersytet Łódzki.

profesor Jarosław Płuciennik

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

ISBN 978-83-7969-679-6

9 788379 696796